

Autonómia Slovenska 1938 – 1939: Počiatková fáza holokaustu a perzekúcií (Úvod)

Martina Fiamová – Michala Lônčíková

Abstract:

FIAMOVÁ, Martina – LÔNČÍKOVÁ, Michala: Slovak Autonomy 1938 – 1939: The Initial Phase of the Holocaust and Persecution (Introduction).

The end of the 1930s was critical for the democratic regime of the Czechoslovak Republic and the international situation after the signature of the Munich agreement on 29th September 1938. The movement for autonomy for Slovakia resulted in the declaration of Slovak autonomy on 6th October 1938. The Hlinka's Slovak People's Party (HSLŠ) immediately started to establish a single ruling party system. During this relatively short 6-month period, until the declaration of the Slovak State in March 1939, significant political changes were dramatically implemented. The conservative, nationalist, and Christian regime of the HSLŠ initiated the process of forming a "new" Slovakia under the protective umbrella of Nazi Germany, including the struggle against its enemies – real and also fictitious. The move to Slovak Autonomy represented a significant transition period when the planning and organisation of the initial phase of the Holocaust and the persecution of other potential opponents was begun by political representatives.

Keywords: Slovak Autonomy 1938 – 1939, Jews, Political Persecution

DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.1>

Takmer dve desaťročia vývoja prvej Československej republiky (ČSR) spečatila koncom septembra 1938 Mníchovská dohoda, ktorou Nemecko, Taliansko, Francúzsko a Veľká Británia donútili Československo ustúpiť nacistickým územným požiadavkám. Dohoda však v konečnom dôsledku vyústila do zmien spoločných hraníc nielen s Nemeckom, ale aj s Poľskom a Maďarskom a otvorila slovenskej politickej reprezentácii možnosť doriešiť dlhoročný problém štátoprávneho postavenia Slovenska a Slovákov. Vzhľadom na to sa pražská vláda rozhodla prísť na autonomistické požiadavky Hlinkovej slovenskej ľudovej strany (HSLŠ) až v októbri 1938. HSLŠ bola najsilnejšou stranou na Slovensku, podliehala ale predstave, že jedine ona má právo zastupovať záujmy slovenskej spoločnosti.¹ Z tohto hľadiska sa stalo kľúčovým zasadnutie klubu poslancov a senátorov HSLŠ zvolané na 5. októbra 1938 do Žiliny. Napriek tomu, že tu zazneli aj návrhy na utvorenie samostatného štátu, presadila sa predstava budovania slovenskej štátnosti v rámci spoločného štátu. V dňoch 5. a 6. októbra 1938 v Žiline nakoniec vznikli tri zásadné dokumenty, ktoré sa súhrnne označujú ako Žilinská dohoda slovenských politických strán. Išlo o Vyhlásenie, ktoré podpísali zástupcovia prítomných strán – HSLŠ, Slovenskej národnej strany (SNS), agrárnej a fašistickej

¹ BYSTRICKÝ, Valerián. Vznik Slovenského štátu. In HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan a kol. *Slovensko v 20. storočí. Zv. 4. Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava : Veda, 2015, s. 17-34.

strany. Politické strany sa tak prihlásili k návrhu ústavného zákona o autonómii, ktorý v lete podala HSLS, pričom deklarovali, že „ústavným prijatím tohto návrhu bude štátoprávne postavenie Slovenska definitívne vyriešené“. Druhým dokumentom bol návrh zákona o decentralizácii vládnej moci vypracovaný a podpísaný zástupcami agrárnej strany, SNS, fašistickej strany, národnými socialistami a živnostenskou stranou. Podľa neho vládnu a výkonnú moc na území Slovenskej krajiny vykonávala slovenská vláda zložená z piatich ministrov. Zákon mal platiť do ustanovenia autonómnej vlády ústavným zákonom. HSLS súčasne v Žiline prijala *Manifest slovenského národa*, ktorý schválilo užšie predsedníctvo strany 6. októbra 1938 a Jozef Tiso ho predniesol na zasadnutí výkonného výboru strany. V Manifeste HSLS vyzdvihla prirodzené právo národa na sebaurčenie a postavila sa za „mierové vyriešenie sporných problémov v duchu mníchovskej dohody“, pričom zdôraznila, že „vytrváme po boku národov bojujúcich proti marxisticko-židovskej ideológii rozvratu a násilia“.² Členovia vlády Jana Syrového v Prahe prijali zásady Žilinskej dohody a ešte 6. októbra 1938 v zastúpení prezidenta republiky bol J. Tiso vymenovaný za ministra pre správu Slovenska. Na druhý deň sa slovenskými ministrami stali aj Matúš Černák, Ján Lichner (agrárnik), Pavel Tepľanský (agrárnik) a Ferdinand Ďurčanský. Na základe dohody slovenských ministrov s ústrednou vládou prešli na nich kompetencie v slovenských záležitostiach dovtedy, kým nebudú definitívne usporiadané podľa ústavného zákona, ktorý bol nakoniec prijatý 22. novembra 1938. Podľa tohto zákona vládnu a výkonnú moc na území Slovenskej krajiny vykonávala krajinská vláda, zodpovedná Snemu Slovenskej krajiny, a to spätne od 7. októbra 1938. Túto moc mala vykonávať vo veciach patriacich do jej právomoci dovtedy, kým nebude utvorená Slovenská krajinská vláda menovaná prezidentom na návrh predsedníctva slovenského snemu. Ústavný zákon tiež podrobne vymedzil právomoci Národného zhromaždenia, ktorými disponovalo pre územie celej republiky, od čoho sa následne odvíjal aj rozsah vládnej a výkonnej moci česko-slovenských orgánov na území Slovenska.³

Ústavný zákon umožnil vytvorenie Snemu Slovenskej krajiny, ktorý bol zvolený vo voľbách 18. decembra 1938. Pri ich organizácii sa prejavili nedemokratické

2 LETZ, Róbert. Vyhlásenie autonómie Slovenska. In ROGULOVÁ, Jaroslava a kol. *Pramene k dejinám Slovenska a Slovákov. Slováci a druhá svetová vojna. XIII a*. Bratislava : Literárne informačné centrum, 2015, s. 20-21.

3 „§ 4. (1) Národné zhromaždenie vykonáva zákonodarnú moc pre celé územie Česko-Slovenskej republiky vo veciach: 1. ústavnej listiny, jej častok, ako aj v otázkach upravujúcich činnosť spoločných zákonodarných, vládnych a výkonných orgánov; 2. vzťahov Česko-Slovenskej republiky k cudzine, vypovedania vojny a uzavretia mieru, obchodnej a tarifnej politiky, vývozu a dovozu; 3. národnej obrany; 4. štátneho občianstva, vystáhovalectva, prístáhovalectva, cestovných pasov; 5. meny, mier a váh, vecí patentov, ochrany vzorkov a ochranných známok, vymenovania a mapovania; 6. colných; 7. dopravy; 8. pošty, telekomunikácií, poštovnej sporiteľnej a šekovej služby; 9. spoločného rozpočtu, spoločnej uzavierky, štátneho dlhu a schvaľovania pôžičiek pre spoločné potreby štátu a ich použitia; 10. daní, dávok a poplatkov, nakoľko tieto podľa § 18 tohto zákona slúžia na krytie výdavkov spoločných vecí, zásad nepriamych daní vôbec; 11. monopolov, spoločných štátnych podnikov, ústavov a zariadení. Výnimku tvoria štátne lesy a majetky, banské a hutnícke podniky, kúpele, ktorých vlastníctvo a správa prechádza na tú krajinu, na území ktorej sa nachádzajú; 12. právnej úpravy otázok hospodárskych a finančných, ktoré sú potrebné k zabezpečeniu rovnakých súťažných podmienok podnikania. (2) Na základe súhlasu snemu Slovenskej krajiny Národné zhromaždenie môže jednotne riešiť aj iné otázky spoločného záujmu...§ 11. (1) Vládnu a výkonnú moc na území Slovenskej krajiny vo veciach uvedených v § 4 tohto zákona vykonávajú orgány republiky Česko-Slovenskej okrem bodov 4, 6, 7, 8, 10 a 12 § 4 tohto zákona... § 15. (1) Vo veciach, pod bodmi 4, 6, 7, 8, 10 a 12 § 4 ako aj v ostatných v § 4 tohto zákona neuvedených veciach, vládnu a výkonnú moc vykonávajú autonómne orgány Slovenskej krajiny. (2) Vo veciach bodu 6 a 10 § 4 pokračujú krajinské orgány podľa predpisov spoločných ministerstiev.“ Sbíрка zákonů a nařízení státu československého, ústavný zákon č. 299/1938 Sb. z. a n. zo dňa 22. novembra 1938 o autonómii Slovenskej krajiny.

spôsoby konania vládnucej strany, ktorá si želateľný výsledok volieb „poistila“ viacerými opatreniami. Napríklad vyhláška o voľbách do snemu vyšla v sobotu 26. novembra 1938 s tým, že kandidátne listiny museli byť odovzdané do nasledujúceho dňa do 12 hod., čím bolo znemožnené podať kandidátku inej politickej strany ako HSĽS – Strany slovenskej národnej jednoty. Ďalším z neštandardných krokov bolo rozdelenie volebných miestností podľa národnostného princípu, umožňujúce kontrolu hlasovania a lojality občanov.⁴

Po prvom zvolaní snemu a zvolení jeho predsedníctva podala Tisova vláda 19. januára 1939 demisiu, v dôsledku čoho bolo možné vymenovať vládu Slovenskej krajiny spôsobom, akým to určoval ústavný zákon o autonómii. Prezident republiky Emil Hácha (na návrh predsedníctva snemu) preto následne vymenoval novú slovenskú vládu, ktorej predsedom a ministrom vnútra sa stal opäť Jozef Tiso.

Vládnuca HSĽS od samého začiatku usmerňovala vývoj v krajine s cieľom vybudovať na Slovensku autoritatívny systém, čo sa jej do veľkej miery darilo. V krátkom čase zlikvidovala politickú pluralitu (v procese núteného zjednotenia strán s HSĽS alebo rozpustením nepohodlných politických subjektov) i opozičnú tlač, začala prenasledovať svojich odporcov. V ľudáckej tlači sa objavili články apelujúce na vytvorenie vlastných koncentračných táborov. Už v čase autonómie sa vyskytli prípady mimosúdneho internovania politických oponentov s „nevhodnými“ názormi do tábora v Ilave, hoci jeho štatút bol ustanovený až v marci 1939, teda doslova pár dní po vzniku Slovenského štátu.⁵ Súčasne v spoločnosti rástla úloha polovojenských oddielov strany – Hlinkovej gardy (HG).⁶ Začali sa otvorené útoky na „nepriateľov a škodcov“ národa, najmä Čechov a Židov. Tieto, v interpretácii ľudákov neslovenské, resp. protislovenské elementy mali byť podľa HSĽS odstránené zo spoločnosti, čím by zároveň uvoľnili priestor Slovákom. Národný princíp (vyjadrený heslami „Slovensko Slovákom“ či „Na Slovensku po slovensky“) vytváral však aj istú brzdu ambicióznym požiadaviek nemeckej národnostnej menšiny, ktorá vzhľadom na svoje nadštandardné postavenie vystupovala značne sebavedome.⁷

Voči Čechom sa režim vymedzil hneď v októbri 1938, reprezentovaný hlasmi žiadajúcimi odchod českých zamestnancov, či dokonca všetkých Čechov zo Slovenska. Odsun pritom nebol len programom HSĽS, podporovali ho predstavitelia viacerých strán (SNS, agrárici).⁸ Podľa nich sa tak mal vyriešiť problém, ktorý už dlhé roky vnášal napätie a nevraživosť medzi oba národy a súvisel s nedostatkom slovenskej inteligencie po prvej svetovej vojne. Kým pred rokom 1918 žilo na Slovensku 7 468 Čechov, koncom roka 1938 ich bolo 93 143 (3,4 %).⁹ K 1. októbru

4 NIŽŇANSKÝ, Eduard. Voľby do snemu slovenskej krajiny v roku 1938. In *Studia Historica Nitriensia VII*, 2003, s. 163-2003.

5 ZAVACKÁ, Marína. *Ľudácka prevýchova. Mária Janšáková v Ilave roku 1939 a jej Cela číslo 20*. Bratislava : Artforum, 2018, 37-38.

6 BYSTRICKÝ 2015, s. 24.

7 KAMENEC, Ivan. Vnútropolitický vývoj Slovenskej republiky v rokoch 1939 – 1945. In HRADSKÁ, Katarína – KAMENEC, Ivan a kol. *Slovensko v 20. storočí. Zv. 4. Slovenská republika 1939 – 1945*. Bratislava : Veda, 2015, s. 153-155.

8 BYSTRICKÝ, Valerián. *Od autonómie k vzniku Slovenského štátu*. Bratislava : Prodama s. r. o, 2008, s. 190.

9 Podľa krajinského súpisu z konca roka 1938 žilo na Slovensku viac ako 77 tisíc osôb českej národnosti, z ktorých väčšina tu nemala domovské právo. BYSTRICKÝ 2008, s. 184; RYCHLÍK, Jan. K otázke postavenia

1938 pracovalo na území Slovenska v štátnej správe vrátane podnikov 21 541 štátnych zamestnancov českej národnosti (okrem príslušníkov vojenskej správy) a spolu s Čechmi zamestnanými v súkromnom sektore mohlo ísť asi o 36 000 pracovníkov.¹⁰ Decembrovou dohodou z roku 1938 s českou stranou mala dať slovenská vláda Prahe k dispozícii 9 000 českých štátnych zamestnancov (predovšetkým osôb bez definitívy).¹¹ Protičeské nálady v časti slovenskej spoločnosti súčasne vyhocovala verejná kampaň, ktorá následne vyvolávala negatívnu reakciu v českej časti populácie.

Ku konkrétnym opatreniam slovenskej vlády, ktorými sledovala odstránenie „nevhodných“ osôb zo slovenského verejného, hospodárskeho či politického života, patrili zásahy do samosprávnych orgánov, vedenia živnostenských komôr, zastavenie a zakázanie činnosti niektorých politických strán alebo zákaz športových spolkov (k ich rozpusteniu došlo v decembri 1938, pričom majetok prešiel na HG, ktorá sa stala jedinou telovýchovnou organizáciou na Slovensku).

Osobitnú pozornosť si zaslúžia snahy o elimináciu židovskej komunity vo viacerých oblastiach života na Slovenku. V niektorých smeroch sa jej síce dotkli aj zásahy zamerané vo všeobecnosti proti oponentom režimu, iné však boli orientované vyslovene proti Židom. Z tých hospodárskych spomeňme napr. obmedzenie podnikania hlavne ortodoxných Židov už v októbri 1938 nariadením o nedelňom odpočinku, či nariadenie o dočasných obmedzeniach v živnostenskom podnikaní – ochrana pred „nekalými živlami“, ktorého ustanovenia sa mali prísne aplikovať proti „*nepravdivému slovenskému národu*“, a to zvlášť židovského vierovyznania a národnosti. Nariadenie vlády Slovenskej krajiny o obmedzení zaťaženia nehnuteľností malo zase zabrániť prevodu nehnuteľného majetku do „cudzích rúk“ a urobiť všetko preto, aby sa dostal do rúk kresťanov. Zmenený prístup úradov naznačovalo aj nariadenie o súpise hostinských a výčapníckych živností či kontrola kominárskych koncesíí, pri ktorých sa okrem bežných údajov po novom požadovali už aj informácie o národnosti, náboženstve a štátnom občianstve. Proti židovským sudcom bolo namierené nariadenie ministerstva pravosúdia z februára 1939, podľa ktorého im nesmela byť pridelená súdna agenda v prípade, ak by ju museli vybavovať ako prejednávajúci sudcovia. Obdobie autonómie bolo navyše vo viacerých slovenských mestách poznačené násilnosťami na židovskej komunite (napr. v Trnave, Piešťanoch a Nitre),¹² na ktorých sa zúčastňovali členovia HG či propagandou „povzbudená“ verejnosť. Útoky proti Židom sa v tlači vyskytli už po Mníchovskej dohode, no vystupňovali sa v období prípravy prvej Viedenskej arbitráže, na základe ktorej prišlo Slovensko v novembri 1938 o časť svojho južného územia.¹³ V tejto súvislosti je nutné spomenúť najkrutejší zásah

českého obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1938 – 1945. In *Historický časopis*, 1989, roč. 37, č. 3, s. 403-407.

10 BYSTRICKÝ 2008, s. 184-185.

11 RYCHLÍK 1989, s. 407.

12 NIŽŇANSKÝ, Eduard. Pogrom v Piešťanoch roku 1939. IVANIČKOVÁ, Edita (ed.) *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný*. Bratislava : Prodama, 2008, s. 77-97.

13 Pozri MITÁČ, Ján (ed.). *Juh Slovenska po Viedenskej arbitráži 1938 – 1945*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2011.

proti židovskej komunite na Slovensku v sledovanom období, keď slovenská politická reprezentácia využila okolnosti k tomu, aby sa zbavila časti „nepohodlných“ obyvateľov.

Vzápätí po prijatí arbitrážneho rozhodnutia 2. novembra 1938 bolo Židom znemožnené odcestovať či evakuovať do slovenských oblastí, čím boli donútení zostať na území odovzdanom Maďarsku.¹⁴ Z rozkazu ministerského predsedu Tisa však 4. novembra došlo k protiprávnemu vystáhovaniu časti Židov zo slovenského územia, keď domáce úrady dostali za úlohu premiestniť Židov „bez hmotných prostriedkov“ hlboko do odstúpených území (nariadenie sa nemalo vzťahovať na Židov cudzej príslušnosti okrem poľskej, nemeckej, maďarskej a rumunskej).¹⁵ V ešte ten istý deň ale dostali okresné úrady nové inštrukcie, podľa ktorých mali byť Židia – poľskí, nemeckí, maďarskí, rumunskí cudzinci a bezdomovci okamžite premiestnení na postúpené územie do hĺbky najmenej 20 km. Zároveň Židia bez domovského práva v obci, v ktorej sa zdržiavali, mali byť urýchlene vypovedaní do svojich domovských obcí. Akciu, ktorú realizovali četnícke stanice a vedúce jednotky HG a na niektorých miestach i armáda či príslušníci tzv. Légie slobodného Slovenska, sprevádzalo i zaistenie bohatých Židov s majetkom presahujúcim 500 000 Kčs s cieľom zabrániť im „dajakému odnášaniu majetku“. O tom, že slovenská vláda myslela svoj zámer „riešiť židovskú otázku“ už v čase autonómie vážne, svedčí aj fakt, že v januári 1939 zriadila na tento účel komisiu, ktorej členmi sa stali Karol Sidor, Pavel Teplanský, Mikuláš Pružinský, Ferdinand Ďurčanský a Július Viršík.¹⁶

Začiatkom marca 1939 vyhotili situáciu v krajine mocenské plány Tretej ríše, rastúce odstredivé tendencie v časti HSLŠ a z toho vyplývajúce stúpajúce napätie medzi pražskou a bratislavskou vládou.¹⁷ Ústredná vláda sa usilovala zabrániť hroziacej možnosti rozbitia republiky zorganizovaním vojenského zásahu na Slovensku (tzv. Homolov puč z 9. na 10. marca 1939), tento pokus ale skončil neúspešne. Dňa 11. marca 1939 prezident Hácha vymenoval novú vládu Karola Sidora. Nemecké snahy prinútiť ho k jednostrannému vyhláseniu nezávislosti stroskotali, v Berlíne preto hľadali alternatívnu voľbu. Tou sa nakoniec stal Jozef Tiso, ktorý 13. marca 1939 súhlasil, že odcestuje do Nemecka. Napriek jasnej požiadavke nemeckého kancelára Adolfa Hitlera odmietol Jozef Tiso vyhlásiť samostatnosť priamo z Berlína. Hitler preto súhlasil so zvolaním slovenského parlamentu na 14. marca 1939.¹⁸ Snem Slovenskej krajiny v tento deň prijal demisiu vlády Karola Sidora, vypočul si Tisovu správu o výsledku rozhovoru s Adolfom Hitlerom a pod jej vplyvom vyhlásil samostatnosť. Vznik nového štátneho útvaru bol legalizovaný prijatím zákona č. 1/1939 Sl. z., ktorým sa Slovenská krajina vyhlásila za samostatný Slovenský štát.¹⁹

14 Štátny archív v Nitre, fond (f.) Okresný úrad Zlaté Moravce, kartón (k.) 27, č. j. 1763/38 prez.

15 Štátny archív v Nitre, f. OÚ Zlaté Moravce, k. 28, č. j. 1769/38 prez.

16 Pozri NIŽŇANSKÝ, Eduard – KAMENEC, Ivan (eds.) *Holokaust na Slovensku 2. Prezident, vláda, Snem SR a Štátna rada o židovskej otázke (1939 – 1945)*. Bratislava : NMŠ, ŽNO, 2003, s. 25-26.

17 Pozri BYSTRICKÝ, Valerián – MICHELA, Miroslav – SCHVARC, Michal a kol. *Rozbitie alebo rozpad? Historické reflexie Česko-Slovenska*. Bratislava : Veda, 2010.

18 BYSTRICKÝ 2015, s. 30-34.

19 Prijatím ústavy 21. júla 1939 bol oficiálny názov krajiny Slovenský štát zmenený na Slovenská republika. Pomenovanie slovenský štát sa vzťahuje na celé obdobie jeho existencie od vzniku v marci 1939 do zániku v roku 1945.

Autonómia Slovenskej krajiny existovala necelých šesť mesiacov. Hoci išlo z časového hľadiska o zdanlivo krátke obdobie, na prechod od parlamentnej demokracie sa ukázalo byť viac ako dostatočné. Nastolený kurz zmien určených HSLŠ, ktorej sa promptne podarilo sústrediť do svojich rúk všetku politickú moc v krajine, plynule pokračoval aj po vzniku Slovenského štátu. V období autonómie boli položené základy režimu, ktorý pretrval do roku 1945, ba dokonca mnohé postupy voči oponentom, reálnym i domnelým, mohli byť inšpiráciou aj pre ďalšiu totalitu, ktorá trvala vyše 40 rokov. Počiatky perzekúcií patria práve do tohto krátkeho „intermezza“, a preto obdobie autonómie považujeme za kľúčové pre výskum udalostí z rokov 1939 – 1945. Z tohto dôvodu sme sa rozhodli venovať toto číslo časopisu *Forum Historiae* turbulentnému obdobiu rokov 1938 – 1939. Pravdepodobne najviac spracovanou témou v súčasnej slovenskej historiografii sú začiatky holokaustu na Slovensku, avšak jednotlivé štúdie autorov venované osudom židovskej komunity ukazujú, že téma rozhodne nie je vyčerpaná a výskum sa progresívne posúva dopredu. Na druhej strane sme považovali za dôležité poukázať aj na iné obete perzekúcií a budovania režimu HSLŠ komplexnejšie, výsledkom čoho je zaradenie textov zaoberajúcich sa postavením žien, právnym nástrojom novej moci, vplyvu nacistických orgánov na rozbíjaní Československa a budovaní vzájomných kontaktov a spolupráce najmä s radikálnymi predstaviteľmi ľudákov v neďalekej Viedni.

Toto číslo časopisu *Forum Historiae* vzniklo v spolupráci s Dokumentačným strediskom holokaustu (DSH) a s podporou projektu European Holocaust Research Infrastructure (EHRI), ktorého slovenským partnerom je DSH.

Cituj:

FIAMOVÁ, Martina – LÔNČÍKOVÁ, Michala. Autonómia Slovenska 1938 – 1939: Počiatková fáza holokaustu a perzekúcií (Úvod). In *Forum Historiae*, 2019, roč. 13, č. 1, s. 1-6. ISSN 1337-6861. DOI: <https://doi.org/10.31577/forhist.2019.13.1.1>

...

PhDr. Martina Fiamová, PhD.
Historický ústav SAV
Slovenská akadémia vied
P. O. Box 198 Klemensova 19
814 99 Bratislava
Slovenská republika
martina.fiamova@gmail.com

Mgr. Michala Lônčíková
Vienna Wiesenthal Institute for Holocaust Studies
Rabensteig 3,
1010 Vienna
Austria
michala.loncikova@gmail.com